

ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΤΙΚΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ. Η ΣΤΑΔΙΑΚΗ ΠΟΡΕΙΑ. Α΄, 1821-1871*

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Η λογοτεχνία, όπως και οι τέχνες γενικότερα, εμπεριέχουν μια αίτηση ακύρωσης της ιστορίας. Γράφοντας, ζωγραφίζοντας, σκαλίζοντας τον πηλό ή το μάρμαρο, ο καλλιτέχνης προσπαθεί να νικήσει τον χρόνο, να φτιάξει κάτι ες αεί. Και πραγματικά, ο Όμηρος, ο Αισχύλος, ο Βιργίλιος μπορούν να μας συντροφεύουν ακόμα ασχολίαστοι, το ίδιο όπως ο Ντοστογιέφσκι, ο Προυστ ή ο Μποντλέρ· πόσες φορές μπροστά στον μονόλογο του Άμλετ ή στο χαμόγελο του Αιγινήτη τοξότη δεν ξεχνάμε ότι μας χωρίζουν κάποιοι αιώνες, μαζί και τεράστιες κοινωνικές αλλαγές; Η ιστορία της λογοτεχνίας λοιπόν ερείδεται σε διαφορετική βάση από την ιστορία της ζωής, των κοινωνικών σχηματισμών ή των ανθρώπινων πράξεων, καθώς τα αντικείμενα που αποτελούν την ύλη-της έχουν και μια συγχρονική υπόσταση, ή καλύτερα χρήση, που ξεφεύγει από το δίχτυ του ιστορικού.

Δεν πρέπει ωστόσο να ξεχνάμε ότι παλιότερα –σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, ως σήμερα– ακόμα και η καθαυτό ιστορική ύλη διαβάζεται συγχρονικά: η εξιστόρηση της μάχης του Μαραθώνα, της γενναίας αποκοτιάς του Κυναίγειρου, των θριάμβων της Ρώμης, ή της σταθερότητας του Δημοσθένη δεν γινόταν, και για πολλούς δεν γίνεται, παρά για να προβληθούν οι πράξεις αυτές ως παραδείγματα αξιωμαμίμητα για τους συγχρόνους. Η αντίληψη πως ιστορία είναι η σύλληψη μιας πορείας κι όχι η κιβωτός της ανθρώπινης εμπειρίας, και πρόσφατη είναι, και περιορίζεται σε τμήμα μόνο όσων εμπλέκονται –μαθητές, δάσκαλοι, ερευνητές, αναγνώστες– στη διαδικασία της ιστορικής γνώσης.

Οι προλογικές ετούτες παρατηρήσεις γίνονται για να κατανοηθεί καλύτερα η επιλογή του διπολικού τίτλου που επέλεξα: γραμματολογικές απογραφές και συνθετικές θεωρήσεις. Οι πρώτες, αποθησαυρίζοντας το υλικό, ταξινομημένο με τον άλφα ή τον βή-τα τρόπο, επιχειρούν να το καταστήσουν σύγχρονό-μας· οι συνθετικές θεωρήσεις, αντίθετα, προσπαθούν να το αντιμετωπίσουν ως μια πορεία. Ωστόσο και οι δύο αποτελούν για εμάς σήμερα το βασικό υλικό προκειμένου να ανασυγκροτήσουμε την πορεία όχι της ίδιας της λογοτεχνίας, παρά της ιστορίας της.

Υπάρχει όμως κι ένα τρίτο είδος όπου απεικονίζεται το λογοτεχνικό παρελθόν με τρόπο απογραφικό, σπανιότερα συνθετικό· πρόκειται για τις λογής Ανθολογίες. Το τι καταχωρίζεται, το πώς καταχωρίζεται το ανθολογούμενο υλικό συνιστά επίσης μαρτυρία, ενίοτε σαφέστατη, του πώς αντιμετωπίζει κάθε εποχή το λογοτεχνικό γεγονός – αφήνω που πολύ συχνά εκτός από τη δομή και την οργάνωση, οι πληροφορίες που σημειώνονται για πρόσωπα και πράγματα τις αναγάγουν σε σημαντική πηγή, τόσο για εμάς, όσο και για τις λογοτεχνικές αντιλήψεις του καιρού-τους. Τέλος οι κάθε είδους μεμονωμένες είτε συλλογικότερες κρίσεις, από επιτόπιους μάρτυρες ή εξωτερικούς παρατηρητές, όπως οι περιηγητές, που επιδιώκουν να πληροφορήσουν τους συντοπίτες-τους για τον τόπο που γνώρισαν, ή ενός λεξικού, όπου σωρεύονται ποικίλες γνώσεις, όλα αυτά αφήνουν συχνά επαρκή αποτυπώματα που μας επιτρέπουν να φανταστούμε καλύτερα τις παράλληλες πορείες της γνώσης και των θεωρήσεων της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Το *Researches in Greece* του Leake λόγου χάρη, αποτέλεσε για πολλά χρόνια τον βασικό οδηγό όλων των ευρωπαϊκών φιλελλήνων· θα έβλεπα επίσης με πολύ ενδιαφέρον μια αποδελτίωση των ελληνικών ονομάτων που περιλαμβάνονται στο λεξικό του Vapereau, όχι τόσο για τα τυχόν αθησαύριστα εκεί στοιχεία, παρά για να εννοήσω πόσο βάρος έδινε στον ελληνισμό ένα επιτελείο Γάλλων των μέσων του 19ου αιώνα, και, βέ-

Ο **Αλέξης Πολίτης** διδάσκει Νεοελληνική Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Τελευταίο του βιβλίο το *Εγχειρίδιο του Νεοελληνιστή*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002.

* Ανακοίνωση στο «Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών «Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2000», Αθήνα, 29.10-3.11.2002. Η πλήρης μορφή του κειμένου, με τις υποσημειώσεις, θα δημοσιευτεί στα Πρακτικά.

βαια, ποια ακριβώς πρόσωπα και με ποια παραστατικά, όριζαν αυτό το βάρος.

Όταν ακούω από άλλους τέτοιους μακριούς προλόγους, που σπαταλούν πολύτιμο ποσοστό του πάντα περιορισμένου χρόνου, σχολιάζω ειρωνικά: «απορία ψάλτου». Έτσι είναι: μόνο που πρόκειται για απορία της αφθονίας. Άλλωστε οι παλιότερες προσπάθειες του Άλκη Αγγέλου και της Βενετίας Αποστολίδου έχουν καταγράψει, σύντομα και βιβλιογραφικά η πρώτη, συνθετικότερα και αναλυτικότερα η δεύτερη, μεγάλο χρονικό κομμάτι του θέματος της δικής-μου ανακοίνωσης: και δεν σκοπεύω βέβαια να προχωρήσω σε μια παρουσίαση τίτλων, χωρίων, δελτίων που θα συμπλήρωναν το τοπίο προσφέροντάς-του εύρος και πολυφωνία. Θα προσπαθήσω να το δω από μακριά, επιλέγοντας μία βασική συντεταγμένη: το βάθος της λογοτεχνικής παράδοσης: αν μ' άλλα λόγια υπάρχει η αίσθηση μιας συνέχειας στις διαδοχικές θεωρήσεις. Λογάριαζα αρχικά να παρακολουθήσω την πορεία έως την κύηση της Νεοελληνικής Γραμματολογίας του Δημαρά, έως τα χρόνια δηλαδή της Κατοχής: αναγκαστικά όμως θα σταματήσω στο τελευταίο τέταρτο του τελευταίου αιώνα, αφήνοντας τη συνέχεια για άλλη ευκαιρία.

Αρχές Ιουλίου του 1824 δημοσιεύεται στο Παρίσι ο πρώτος τόμος των *Ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών* του Φοριέλ. Τα περίφημα έκτοτε προλεγόμενα αυτής της συλλογής περιλαμβάνουν και μια σύντομη ιστορική θεώρηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Σύντομη, αλλά εξαιρετικά πρωτότυπη: ο Φοριέλ ανατρέπει ολότελα όλες τις θεωρήσεις που είχαν προηγηθεί, δηλαδή τους απογραφικούς καταλόγους από τον Φαβρίκιο έως τον Βενδότη, ή την ανέκδοτη και άγνωστή-του συναγωγή του Ζαβίρα. Πρώτο ουσιαστικό στοιχείο: η λογοτεχνία απομονώνεται από τη λογιόσύνη: ο Φοριέλ ενδιαφέρεται μονάχα για τα λογοτεχνικά έργα: η μόρφωση, η παιδεία, τα γράμματα, δεν εντάσσονται στο σχήμα-του. Δεύτερον, επιχειρεί μια ιστορική ματιά: αναζητεί μάλιστα τις απαρχές του φαινομένου όχι σε μια τομή πολιτική –το 1453, ή κάποια άλλη– παρά σε οργανική, δηλαδή στη χρήση της νεοελληνικής γλώσσας και μετρικής. Ανάγεται έτσι στα πρώτα Πρωχοπροδρομικά ποιήματα, και θεληματικά περιορίζεται σε κείμενα γραμμένα στη δημοτική: τρίτο, κείμενο στοιχείο διαφοροποίησης. Το τέταρτο είναι μια εντυπωσιακά υψηλή συνείδηση ερευνητή: ανακαλύπτει μόνος-του τον *Ερωτόκριτο*, την *Ερωφίλη*, τα ιπποτικά μυθιστορήματα –αργότερα θα εντοπίσει και τον *Αθέσθη*– μαζί και κάποιες ρίμες ιστορικού περιεχομένου, αναδιφεί χειρόγραφα σε βιβλιοθήκες, ξεφυλλίζει τον Δουκάγγιο, πρώτος αυτός για ν' αναζητήσει πληροφορίες για λογοτεχνικά έργα. Τέλος, το πιο εντυπωσιακό, επιχειρεί να συνδέσει τη νεοελληνική με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, να ψηλαφίσει τους αρμούς και τα σημεία απόκλισης, να προσφέρει δηλαδή στον αναγνώστη-του ένα συγκριτολογικό πλαίσιο.

Ο Φοριέλ χτίζει δηλαδή μία ιστορική οπτική της νεοελληνικής λογοτεχνίας: ό,τι μας ενδιαφέρει ωστόσο αυτή τη στιγμή είναι πως σταματάει στα 1669. Ο 18ος αιώνας δεν

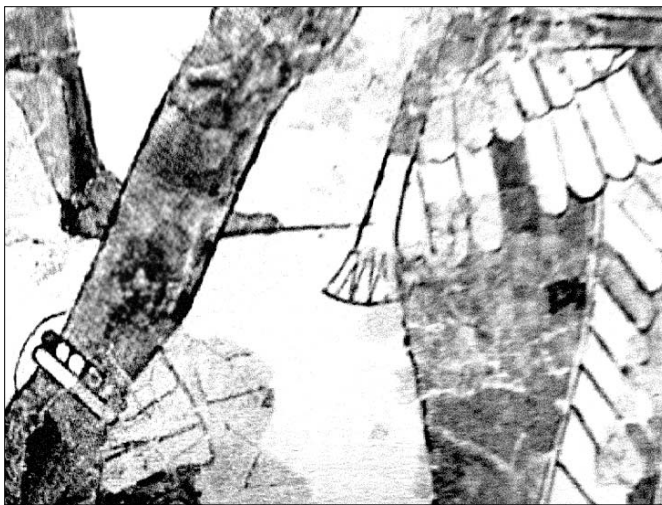
αναφέρεται, οι σύγχρονοί-του, ούτε. Και μπορεί να μην έτυχε να γνωρίσει τον Δαπόντε, λόγου χάρη, αλλά τον Χριστόπουλο ή τον Ρήγα, τους γνώριζε, όπως και τη φαναριώτικη ποίηση των χρόνων-του: αυτό το πιστοποιούμε από το αρχείο-του. Ίσως να μην έβλεπε πώς να τους συνδέσει απευθείας με την κρητική λογοτεχνία, ίσως να μην ήξερε πώς να τους συσχετίσει με το δημοτικό τραγούδι, που ήταν το κυρίως θέμα-του – πάντως η απουσία παραμένει.

Τον Οκτώβρη του 1823 ο Φοριέλ εγκαταλείπει το Παρίσι κι απομονώνεται λίγο έξω από το Μιλάνο για να συντάξει τα «προλεγόμενα»-του. Εντωμεταξύ το ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία των Νεοελλήνων φουντώνει ολοένα και περισσότερο: οι εκδότες-του προσθέτουν στον δεύτερο τόμο της συλλογής των δημοτικών τραγουδιών τον *Ύμνο* του Σολωμού, μαζί με μια γαλλική μετάφραση: παράλληλα εκδίδεται ο Κάλβος και μεταφράζεται στα γαλλικά, μεταφράζονται στ' αγγλικά και τα γερμανικά ο Σολωμός και τα δημοτικά τραγούδια, ενώ σειρά ανθολογιών και άλλων εντύπων περιλαμβάνουν άφθονα δείγματα, σχεδόν πάντα μεταφρασμένα, της νεοελληνικής ποίησης. Μέσα σ' αυτό το κλίμα οργανώνονται το 1825 στο Παρίσι και το 1826 στη Γενεύη ειδικά μαθήματα με στόχο να παρουσιαστεί συνολικότερα η νεοελληνική πνευματική παρουσία. Στο Παρίσι τα μαθήματα τα αναλαμβάνει ο Γεώργιος Α. Μάνος: δεν μπορούμε να ξέρουμε τί ακριβώς edίδαξε, από το εισαγωγικό-του όμως μάθημα προκύπτει ότι η συνολική-του οπτική δεν συνταιριάστηκε καθόλου με την πρόταση του Φοριέλ: τον ενδιαφέρει να προβάλλει τη μόρφωση, τους Φαναριώτες κυρίως, τα σχολεία, τον Κοραή: το μοναδικό όνομα λογοτέχνη που αναφέρεται είναι του Χριστόπουλου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη νεοελληνική λογοτεχνία είχε εκδηλώσει και ο Karl Iken, ήδη από τα 1817: και το ενδιαφέρον-του εντάθηκε, βέβαια με το φιλελληνικό ρεύμα. Πέρα από τα όσα μπορούσαν να του μάθουν τα βιβλία, ο Ίκεν αναζητούσε πληροφορίες και από διάφορους Έλληνες με τους οποίους αλληλογραφούσε: τελικά εξέδωσε στα 1825 ένα δίτομο συμπλήρωμα, τη *Λευκοθέα*, όπου συγκεντρώνει πολλών λογίων πληροφορίες. Θα περιοριστώ στη θετική παρουσίαση του *Ερωτοκρίτου*, που προέρχεται απ' το γράμμα του Στέφανου Κανέλου στις 22.3.1822, ενός ξεχωριστά προικισμένου νέου, κι από τους βασικούς πληροφορητές του Ίκεν. Ο Κανέλος λοιπόν, αφού δώσει μια περίληψη και αρκετές πληροφορίες, καταλήγει: «Μολαταύτα είναι και μένει το ποίημα αυτό, τολμώ να είπω, σχεδόν κλασικόν έργον εις την γραμματείαν των νέων Ελλήνων». Τολμηρή πραγματικά κρίση, διατυπωμένη πριν από τον Φοριέλ: η κοινή άποψη, Ελλήνων και Ευρωπαίων, μπορεί να ξεχώριζε το έργο του Βιτσέντσου Κορνάρου ανάμεσα στα υπόλοιπα της «χυδαϊκής φιλολογίας», θετική ψήφο όμως δεν του έδινε. Ακόμα πιο εντυπωσιακό είναι ότι η κρίση ετούτη δεν στηρίζεται στις γλωσσικές προτιμήσεις του Κανέλου, όπως θα μπορούσαμε ίσως να πούμε για την κατά-τι παλαιότερη κρίση του Βηλαρά, η την αμέσως μεταγενέστερη του Γεωργίου Ψύλλα, καθώς και για πολλές από όσες ακολούθησαν.

Επιλέγοντας ακριβώς για κριτήριο τη γλωσσική μορφή

της λογοτεχνίας, ο Ψύλλας γράφει ένα σύντομο, μαχητικό όμως και πολύ ενδιαφέρον άρθρο στην *Εφημερίδα των Αθηνών* τον Νοέμβριο του 1825, με κύριο στόχο να τιμήσει τον Σολωμό· με την ευκαιρία δίνει μια πολύ συνοπτική εικόνα της «εθνικής» ποίησης: *Ερωτόκριτος*, *Χριστόπουλος*, κλέφτικα – ακόμα και ο Ρήγας καταγγέλλεται για τη γλώσσα που χρησιμοποίησε. Για την δημοτικιστική ομάδα καθετί μη γραμμένο στη δημοτική αποκλείεται από τον εθνικό κορμό.

παπουόδων και των πατεράδων της γενιάς-του· η διαίρεση μάλιστα της ύλης-του σε τρεις περιόδους αντιστοιχεί και χρονικά με αυτές. Οι Φαναριώτες, παρόλο που συστηματικά εχάλκευαν συγγενικούς δεσμούς με τις βυζαντινές οικογένειες, αισθάνονταν πόσο νεότευκτη ήταν η κοινωνική-τους θέση· ο Διαφωτισμός, που σε μεγάλο βαθμό τους εκπροσωπούσε, έβλεπε την Ελλάδα ως μια αναγεννημένη ύστερα από αιώνες οντότητα – και αυτές οι αντιλήψεις

Επανερχομαι στην Ευρώπη, στα μαθήματα της Γενεύης του 1826, όπου δίδαξε ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός. Καμωμένα από άνθρωπο ώριμο, με κύρος πολιτικό και λογοτεχνικό, είχαν, ως φαίνεται, μεγάλη επιτυχία· εκδόθηκαν τον άλλο χρόνο, επανεκδόθηκαν τον παράλλο, και μεταφράστηκαν αμέσως στα γερμανικά, τα πολωνικά, τα ολλανδικά, λίγα χρόνια αργότερα και στα ιταλικά.

Ανάμεσα στην θεώρηση του Φοριέλ και σ' εκείνη του Νερουλού, οι διαφορές είναι τεράστιες. Ο Φαναριώτης ήξερε το έργο του Γάλλου, και πρέπει να ήταν από τα ελάχιστα βοηθήματα που είχε μπροστά-του ενόσω επεξεργαζόταν τις ομιλίες-του· άντλησε μάλιστα ορισμένα αποσπάσματα από τον *Ύμνο* του Σολωμού, καθώς και κάποιες πληροφορίες για την πρώιμη νεοελληνική και την κρητική λογοτεχνία, αντιστρέφοντας όμως ολότελα το πνεύμα της πηγής-του: εκεί που ο Φοριέλ έβλεπε κάποια χάρη, ή φραστική γλαφυρότητα, ο Νερουλός βλέπει βαρετές σχοινοτενείς αφηγήσεις· και κυρίως αρνείται κάθε εθνικό χαρακτήρα στα έργα της κρητικής ακμής – η καθαυτό λογοτεχνία για τη συνειδησή-του αρχίζει με τη *Βοσπορομαχία* και τον Δαπόντε, ή, κάνοντας μια εθνική παραχώρηση, και με τα κλέφτικα. Άλλωστε ο Νερουλός αρχίζει την κυρίως εξιστόρησή-του στα 1700, μια εποχή δηλαδή που για την οπτική του Φοριέλ η νεοελληνική λογοτεχνία έχει πια παρακμάσει. Γεννημένος στα 1776, ο Νερουλός αφηγείται μονάχα τους χρόνους των

εντάθηκαν με την Επανάσταση. Δεν είναι περίεργο που ο Αλέξανδρος Σούτσος, λίγα χρόνια αργότερα, στα 1833, θεωρούσε γενάρχη της νεοελληνικής ποίησης τον Χριστόπουλο· να θυμηθούμε ότι ο ποιητής ζούσε, κι είχε μόλις περάσει τα εξήντα. Αν στην λογιοσύνη μπορούσαν να δώσουν κάποιο βάθος χρονικό, στη λογοτεχνία αισθάνονταν νεοσσοί – μια αντίληψη που θα διατηρηθεί σε μεγάλο βαθμό ως και τη γενιά του Παλαμά, που αντιλαμβάνονταν τον Ρήγα, τον Χριστόπουλο και τον Βηλαρά ως «προδρόμους».

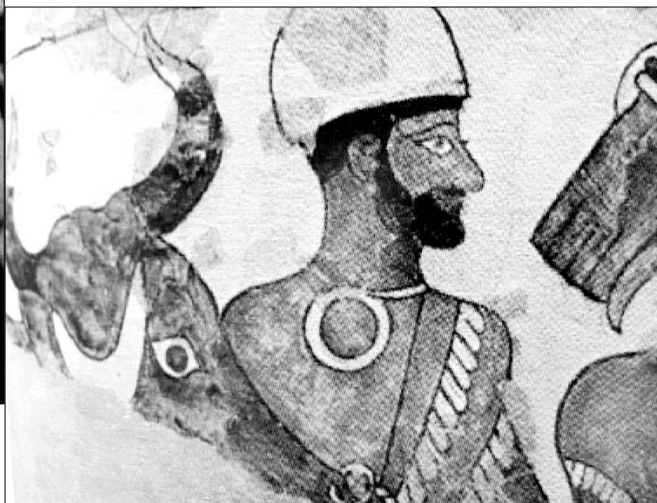
Τα μαθήματα του Νερουλού παρέμειναν το μοναδικό εγχειρίδιο για μισόν ολόκληρο αιώνα – ως την αυτοτελή έκδοση της *Ιστορίας* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή το 1877, ή σωστότερα το 1876, οπότε κυκλοφόρησε στα γερμανικά η *Ιστορία* του Ρ. Νικολάι. Εντωμεταξύ είδαν το φως αρκετές απογραφές, που δεν θα μας απασχολήσουν, καθώς δεν προσφέρουν ιστορική προοπτική· θα περιοριστώ σε κάποια άρθρα, και σε κάποιες απόπειρες να γραφτεί ιστορία, που δεν τελεσφόρησαν.

Στα 1838 δημοσιεύεται στο επίσημο, κρατικό, περιοδικό *Ανθολογία των κοινωφελών γνώσεων* ένα ανώνυμο άρθρο: «Φιλολογία. Περί της συγχρόνου ελληνικής φιλολογίας». Η ματιά είναι περισσότερο θεωρητική, αλλά ο πυρήνας της ιστορίας υπάρχει: με την επανάσταση του '21, φαινόμενο απότοκο της γαλλικής επανάστασης, ο νέος ελληνισμός

αποκτά, σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου, καινούριο πρόσωπο. Ρήγας, Χριστόπουλος, Ρίζος Νερουλός, ως δραματικός συγγραφέας τώρα, Δανιήλ Φιλιππίδης, το γλωσσικό ζήτημα: μια ανάμειξη της διαφωτιστικής κληρονομιάς με τις εθνικές προοπτικές, μια προσπάθεια να αναδειχθούν τα επιτεύγματα, στο επίπεδο της λογοσύνης κυρίως, για να ενδυναμωθεί η πίστη στο μέλλον. Στην πρώτη δεκαετία του ελεύθερου κράτους οι Έλληνες κοιτάνε επίμονα μπροστά.

του. Είμαστε πάντα στα 1841· η λεγόμενη «αθηναϊκή σχολή» έχει επιβληθεί σαρωτικά σχεδόν, και ο *Νέος Παρνασσός* το περηφανεύεται και το προβάλλει: Χριστόπουλος, οι Σούτσοι, οι Ραγκαβήδες, άλλοι σύγχρονοι, λίγος Ρήγας· ωστόσο αφήνει κάποιο μικρό χώρο για τον Σολωμό, τον Κάλβο, για ένα δημοτικό τραγούδι, αλλά και για τον *Ερωτόκριτο*: διακρίνεται λοιπόν κι εδώ καθαρά η ισχύς του Ρίζου Νερουλού – ζούσε άλλωστε ακόμα ο σεβαστός λόγιος. Να προσέ-

Αυτό μπορούμε να το διαπιστώσουμε σε πολλές περιπτώσεις· περιορίζομαι αναγκαστικά στον χώρο της λογοτεχνικής ιστορίας. Νεαρός ακόμα τότε, ο Νικόλαος Σαρίπολος, φοιτητής στο Παρίσι, ενασχολείται στα 1841 «περί μίαν διατριβήν έχουσαν αντικείμενον την νέαν ελληνικήν ποίησιν, ιδιαιτέρως όμως την περί την τραγωδίαν». Ποια ακριβώς θα ήταν η θέση-του, ή έστω το θέμα-του δεν το ξέρουμε, καθώς η εργασία δεν φαίνεται να προχώρησε· αλλά από τα βιβλία που αναζητούσε βλέπουμε ότι ξεκινούσε από την πρόσφατη παραγωγή, πιο συγκεκριμένα από τα δραματικά έργα του Ρίζου Νερουλού. Τη ίδια περίπου την εποχή ο Δημ. Αργυριάδης, μια πολλαπλά ενδιαφέρουσα, αλλά και αντιφατική προσωπικότητα, συλλαμβάνει κι αυτός την ιδέα μιας ιστορίας της νεοελληνικής ποίησης. Δεν πιστεύω πως η ιδέα αυτή προχώρησε καθόλου, παρά τη ρητή δήλωση του Αργυριάδη, στα 1845, ότι είναι έτοιμη και «προσεχώς εκδομένη». Από τη συνοπτική πάντως εκδοχή που γνωρίζουμε, η οποία συμπεριλήφθηκε σε ένα άλλο-του βιβλίο του 1861, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι οπτική-του ακολουθούσε το σχήμα, συχνά και τις διατυπώσεις του Ιακ. Ρίζου Νερουλού – ξεκινούσε δηλαδή από τον ΙΗ΄ αιώνα.

Εδώ θα παρεμβάλω την αντίληψη περί νεοελληνικής λογοτεχνίας που προκύπτει από την πρώτη λόγια ανθολογία, τον *Ελληνικό Νέο Παρνασσό* του Κωνστ. Αλ. Χαντζερή, που όπως γνωρίζουμε απηχεί τις απόψεις του Παναγιώτη Σού-

ξουμε όμως πως και πάλι από τον *Ερωτόκριτο* πηγαινουμε κατευθείαν στον Ρήγα ή τον Χριστόπουλο· ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν έχει λοιπόν συγκροτηθεί για τη συλλογική συνείδηση, απλώς ένα έργο επιβιώνει, έστω και συνήθως αρνητικά.

Στα 1843 μάλιστα διατυπώνεται από έναν Νέστορα της εποχής, τον Ανδρέα Μουστοξύδη, η ρητή άρνηση να συνταχθεί κάποια ιστορική επισκόπηση της πνευματικής κατάστασης των χρόνων της τουρκοκρατίας, προκειμένου να μην καταγραφεί η προσχώρηση μιας διόλου ευάριθμης ομάδας λογίων στον καθολικισμό. Ιστοριοδίφης όμως ο ίδιος, και παθιασμένος ερευνητής, ο Μουστοξύδης παρακάμπει τον σκόπελο με ένα πλάγιο τέχνασμα: οι ελληνικές πνευματικές δραστηριότητες «από της απαισίας εκείνης εποχής της υπό του Μωάμεθ του δευτέρου γενομένης δορυκτησίας, μέχρι της αισιωτάτης της επαναστάσεως, δεν δύνανται να χορηγήσωσιν ύλην εις γραμματολογικήν ιστορίαν, αλλ' εις βιογραφίας λογίων ανδρών». Αν στο εσωτερικό μέτωπο, στη διαμάχη δηλαδή δημοτικής και αρχαιοτρόπης γλώσσας, οι αντιθέσεις οδηγούν στην άρνηση να θεωρηθούν «εθνικά» τα έργα των αντιπάλων, στο ζήτημα της θρησκείας φτάνουμε ως τον αποκλεισμό. Ίσως μια τόσο φανατική θεώρηση να μην απηχούσε την πλειοψηφία, αλλά κάποιες ενδείξεις μας κάνουν να υποψιαζόμαστε πως ο Μουστοξύδης δεν ήταν η μοναδική περίπτωση.

Πάντως, εκείνα τα χρόνια συντάσσονται δύο στοιχειώδεις βιβλιογραφικοί κατάλογοι: ένας με χρονολογική τάξη, από τον Ανδρέα Παπαδόπουλο-Βρετό το 1845, κι ο δεύτερος με αλφαβητική τάξη, από τον Ιωσήφ Δε-Κιγάλλα την επόμενη χρονιά – και παρά τις όποιες ελλείψεις ή τα λάθη και των δύο, μία βούληση για συστηματοποίηση γίνεται πια, νομίζω, φανερή. Και για να φανεί πιο καθαρά ότι η βεντάλια των απόψεων ανοίγει κάπως κατά την πέμπτη δεκαετία του

γνωσία-του· εκτός αν, θεωρώντας ότι απευθύνεται στους ξένους, προτίμησε ένα ύφος δοκιμακό, δίχως πολλές χρονολογίες και λεπτομέρειες. – οπωσδήποτε ο τρόπος που αποτυπώνεται η εικόνα της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν φαίνεται να έχει αλλάξει παρά σε κάποιες επί μέρους κρίσεις. Ο Ραγκαβής αρχίζει την αφήγησή-του με μια γενική εποπτεία των κοινωνικών συνθηκών αμέσως μετά την Άλωση, συνεχίζει με τα κλέφτικα και τα άλλα δημοτικά τραγού-

αιώνα, προσθέτω ότι γύρω στο 1848, ο Γ. Γ. Παπαδόπουλος πρότεινε, σε ανέκδοτο υπόμνημά-του, τη δημιουργία έδρας «νεωτέρας ελληνικής φιλολογίας μετά ρητορικής».

Έχουμε τώρα φτάσει στα μέσα του αιώνα· και ξέρουμε πως από δω κι εμπρός οι συλλογικές αντιλήψεις παίρνουν καινούρια τροπή μέσα στον ελλαδικό χώρο: μια σκληρυση στις ιδεολογικές επιλογές, μια ενίσχυση της αρχαιολατρίας, της καθαρεύουσας επίσης, μια ενίσχυση της απαίτησης για ιστορική συνέχεια. Κατά τη ρωσοτουρκική σύρραξη του 1853-56, κυρίως βέβαια λόγω της αγγλογαλλικής στρατιωτικής υποστήριξης της Τουρκίας, η ελληνική διάνοηση ένοιωσε πάλι να κινδυνεύει· ένα αναρρίπισμα του φιλελληνισμού έμοιαζε απαραίτητο. Έτσι ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής αναλαμβάνει να δείξει στους Ευρωπαίους τις προόδους της λογοτεχνίας, να επαναλάβει δηλαδή το ανάλογο εγχείρημα του θείου-του· αρχίζει λοιπόν να συντάσσει τα «Esquisses de la littérature grecque moderne» που δημοσιεύτηκαν σε οκτώ συνέχειες, Δεκέμβριο του 1853 με Δεκέμβριο του 1855, στον *Spectateur de l'Orient*, περιοδικό που εξέδιδε στην Αθήνα το επιτελείο της *Πανδώρας*.

Από μian άποψη ήταν το πιο αρμόδιο πρόσωπο· ώριμος συγγραφέας, με κύρος και ευρωπαϊκές διασυνδέσεις. Γνώσεις ιδιαίτερες δεν φαίνεται όμως να είχε ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, παρά την ισχυρή-του μνήμη και τη φιλινα-

δια –που τα θεωρεί μια απόδειξη της ύπαρξης του έθνους– για να περάσει αμέσως στην κρητική λογοτεχνία, η οποία, μαζί με τα λίγα περί της ρητορικής, καταλαμβάνει τη δεύτερη συνέχεια. Δεν είναι απόλυτα αρνητικός· έχει να πει δυο καλά λόγια για τον *Ερωτόκριτο* και περισσότερα για την *Ερωφίλη*, και το ενδιαφέρον είναι ότι θεωρεί την κρητική λογοτεχνία ως «το κύκνειο άσμα μιας Ελλάδας που πεθαίνει», κρίνει δηλαδή την πολιτική τομή της τουρκικής κατάκτησης ως σημαντικότερη από τη χρήση της δημοτικής γλώσσας – αγνοεί άλλωστε την προϋπάρχουσα λογοτεχνία, και συνακόλουθα τη θεώρηση του Φοριέλ. Έξι μήνες αργότερα θα ακολουθήσει η επόμενη συνέχεια, όπου τα σχετικά με το Φανάρι, τους δραγουμάνους, τους ηγεμόνες, και την εκκλησιαστική ρητορική (είναι ενδιαφέρουσα η υποβάθμιση του Σκούφου, προφανώς λόγω καθολικισμού – παρόμοια στάση με τον Μουστοξύδη), κάποιος λόγος για τον Νικηφόρο Θεοτόκη και περισσότερος για τον Ευγένιο Βούλγαρη· μαζί και μια εντυπωσιακή καταγγελία της απόλυτης αρχαιολατρίας. Το επόμενο κεφάλαιο, το τέταρτο, αναφέρεται στη λογιουσύνη· μεταφράσεις, σχολεία, το γλωσσικό και ο Κοραΐς, και έπειτα έρχεται η σειρά της νέας φαναριώτικης ποίησης (όπου ο Ρίζος Νερουλός καταλαμβάνει περίπου τις μισές σελίδες και ο Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής ίση έκταση με τον Χριστόπουλο). Ακολουθεί το έκτο μέρος, με τους επτανήσιους, που φυσικά αντιμετωπίζονται με εχθρότητα – αλλά

έχουμε φτάσει πια στους σύγχρονους, οι οποίοι καταλαμβάνουν και τα άλλα τελευταία δύο μέρη.

Δημοσιευμένη σε περιοδικό, και ξενόγλωσση, η σύνθεση του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή δεν φαίνεται να κίνησε την περιέργεια· βρέθηκε, άλλωστε, από μίαν άποψη, αμέσως ξεπερασμένη. Γιατι ταυτόχρονα περίπου με τη σύνταξη-της, η πρώιμη νεοελληνική φιλολογία άρχισε να αποκτά καινούρια μέλη, άγνωστα δηλαδή ως τότε κείμενα, και καινούρια εργαλεία. Στα 1854 ο Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός επανεκδίδει τον πρώτο τόμο του βιβλιογραφικού-του καταλόγου, πολύ πιο επεξεργασμένον τώρα, θεματικά ταξινομημένον, μαζί με λιγοστές σημειώσεις, και με συνοπτικές βιογραφίες των συγγραφέων: *Νεοελληνική φιλολογία, ήτοι κατάλογος των από της πτώσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων*· το 1857 ακολούθησε ο δεύτερος τόμος. Παρά τις ελλείψεις ή τις ατέλειες, ήταν η πρώτη κάπως συστηματοποιημένη εργασία υποδομής· ο Ραγκαβής πρόλαβε να τον εκμεταλλευτεί ενώ συνέτασσε την τρίτη-του συνέχεια, αλλά με τρόπο βιαστικό – ωστόσο η εικόνα του Παπαδόπουλου-Βρετού για τη λογοτεχνία παρέμενε στο σχήμα του Ρίζου Νερουλού: ο Κορνάρος και ο Χορτάτζης απλώς μνημονεύονται, ο Σολωμός απουσιάζει, καθώς ο βιβλιογράφος δεν συνάντησε αυτοτελή έκδοση του *Ύμνου*, ο Κάλβος καταδικάζεται για τη γλώσσα-του, ενώ για τον Χριστόπουλο αντιγράφεται το χωρίο των *Cours de littérature* αμετάφραστο.

Δεν ήταν όμως μόνο τα εργαλεία· περισσότερο ήταν ο εμπλουτισμός του γνωστικού πεδίου. Ορισμένοι ξένοι και κάποιιοι μετρημένοι, αρχικά, δικοί-μας, αφορμώμενοι είτε από τη συγκριτική φιλολογία είτε από τα γλωσσικά-τους ενδιαφέροντα, ανασύρουν από τις βιβλιοθήκες μεσαιωνικά χειρόγραφα και τα εκδίδουν· έτσι, σταδιακά, το τοπίο της πρώιμης νεοελληνικής φιλολογίας αλλάζει ριζικά: παλιότερα είχαμε μόνον τ' αποσπάσματα του *Χρονικού του Μορέως* από τον Buchon το 1824 και τον Πτωχοπρόδρομο του Κοραή· τώρα, εκτός από τις καινούριες, πληρέστερες επανεκδόσεις του *Χρονικού*, πάλι από τον Buchon στα 1840 και 1845, έχουμε τις συμβολές του Ellissen, 1855-1862, τη συλλογή του Μαυροφρύδη, 1866, τις μελέτες του Gidel, 1866 επίσης και 1878, τις επάλληλες σειρές του Legrand από το 1869 και εξής, τις αντίστοιχες του Σάθα, την ομοβροντία των παραλλαγών του *Διγενή Ακρίτα*, τις εκδόσεις του Wagner, 1874 και 1879, του Σπυριδώνα Λάμπρου, 1880, του Δεστούνη, 1881: μια ολοένα και πυκνότερη εμφάνιση κειμένων και μελετών, μια κίνηση που πριν κλείσει ο αιώνας θα στεφθεί με την ίδρυση της έδρας του Μονάχου και την Ιστορία του Κρουμπάχερ. Ξαφνικά, μέσα σε τριάντα χρόνια, οι Νεοέλληνες απέκτησαν πρώιμη λογοτεχνία.

Μας είναι ωστόσο απαραίτητη μία ακόμα υπομνηστική παρέκβαση. Η βούληση για αυτοσυνείδηση δεν είναι, ξέρουμε, ιδιαίτερα έντονη στον ελληνισμό της εποχής, ούτε η γνώση της νεότερης ιστορίας – χρησιμοποιώ εδώ τον όρο με την ευρύτατη έννοια, ώστε να περιλαμβάνεται και η λογοτεχνία– είχε ενταχθεί στο γνωστικό σύμπαν των μορφω-

μένων· την πρωτοκαθεδρία την κρατούσε πάντα η αρχαιογνωσία. Παράλληλα η δοκιμαϊκή γραφή, κάτι παραπάνω, η ρητορεία, καλούνταν διαρκώς να καλύψει ποικίλα κενά ή φοβίες· κενά γνώσης, κενά προοπτικής, κι εκείνο το εκρηκτικό μίγμα μειονεξίας και περηφάνιας έναντι των Ευρωπαίων. Ενόσω επικρατούσε στις συνειδήσεις η υπεροχή της καθαρεύουσας γλώσσας, η έλλειψη παρελθόντος της νεοελληνικής λογοτεχνίας δεν συνιστούσε αρνητικό στοιχείο· το κενό μπορούσε εύκολα να καλυφθεί από την ύπαρξη μορφωμένων, βιβλίων, σχολείων, και να στεγαστεί κάτω από την κάπως απλουστευτική ερμηνεία του τουρκικού ζυγού. Επιχειρώντας να συγκροτήσει το νοητό λογοτεχνικό πεδίο ένας σημαντικός λόγιος, ο Δημ. Ν. Βερναρδάκης, συμπλέκει στα 1858 ιδεολογήματα, πραγματολογικές άνοιες και ρητορεία σε ένα πλούσιο και εντυπωσιακά καθησυχαστικό σύνολο – και φυσικά δεν ήταν ο μόνος:

«Τοιαύτη η ιστορία και η ποίηση των βυζαντινών μέχρι του δεκάτου μάλιστα μ. Χ. αιώνας. Έκτοτε, και ιδίως μετά την υπό των Λατίνων άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, η προς την Δύσιν συνεπιμείξια των Ελλήνων επενήργησεν ου μικρόν και εις την ποίησιν, πού μεν προσλαβούσαν χρωματισμόν-τινα της κατά την Δύσιν ρωμαντικής ποιήσεως, κατά την στενοτέραν σημασίαν της λέξεως νοουμένης, πού δε και εξ υπαρχής ρωμαντικήν καταστάσαν. Εις την περίοδον ταύτην μέχρι της υπό των Τούρκων αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως κατερχομένην, ανάγονται ως νομιζόμεν, τα πλείστα των εν τω ημετέρω έθνει “παραμυθίων”, άτινα πρέπει να θεωρήσωμεν ως πολύτιμον πηγήν προς γνώσιν της κατά τους χρόνους εκείνους καταστάσεως και ιστορίας της Ελλάδος. Της περιόδου ταύτης ομοίως είνε πολλά τα ποιήματα, ανέκδοτά-τε και εκδεδομένα, ών χαρακτηριστικώτατον άμα και τελειότατον είνε το επικόν ποιήμα του Κρητός Βιτσέντζου Κορνάρου “Ερωτόκριτος”. Η των Τούρκων άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως επήνεγκε μεταβολήν μεγάλην εις την ιστορίαν και την ποίησιν της Ελλάδος. Οι Έλληνες αποβαλόντες την πολιτικήν ελευθερίαν, ήρχισαν να αισθάνωνται πικρούς τους καρπούς της απωλείας του καρπού τούτου, όπερ είχαν μεν πρότερον, αλλά πολλά ολίγον εξετίμων. Έκτοτε η ιστορία της Ελλάδος είνε η ιστορία της αιχμαλωσίας των Ιουδαίων, και η μόνη ποίησης αυτής τα λόγια του Προφητάνακτος: “Επί τον ποταμόν Βαβυλώνος εκεί εκαθήσαμεν και εκλαύσαμεν εν τω μνησθήναι ημάς της Σιών”. Έκτοτε πλέον οι Έλληνες “επί ταις ιτέαις εκρέμασαν τα όργανα αυτών”, διότι δεν υπήρχε, διότι δεν ήτο δυνατόν να υπάρξη ποίησης» . . . «Ο ποιητικός λειμών της Ελλάδος ήτο άβατος πλέον και χέρσος, αι πηγαί της Κασταλίας ξηραί, και φυγάδες αι θυγατέρες της Μνημοσύνης. Άνδρες ελεύθεροι έμελλον να θύσωσιν εις τας Μούσας, και τοιούτοι άνδρες ήσαν οι “Κλέφται”. Άμα ενωπισθεΐσαι το άσμα αυτών, επέστρεψαν εις την Ελλάδα αι Μούσαι». Και ύστερα από αυτή την περιγραφή, ο Βερναρδάκης συμπεραίνει, με αρκετή αυθαιρεσία: «Ο καθόλου λοιπόν χαρακτήρ του βίου, άρα και της ποιήσεως και της ιστορίας της Ελλάδος μέχρι της εθνικής παλιγγενεσίας, ήτο τα μάλιστα θρησκευτικός» – τα δημοτικά τραγούδια βγαίνουν, φαίνεται, ξαφνικά από τον

λογαριασμό. «Από της ελληνικής επανάστασεως οι πόλοι του άξονος αντεστράφησαν», οι Έλληνες ενδιαφέρονται αποκλειστικά για την «πολιτική ελευθερία» –της οποίας βέβαια δεν είναι διόλου θερμός υπέρμαχος ο Βερναρδάκης– ενώ για να δημιουργηθεί αξιόλογη ποίηση θα πρέπει ο πόθος της ελευθερίας να συνενωθεί με τη θρησκευτικότητα.

Αναγκαστικά τέτοιου είδους κείμενα απαιτούν μακρά αποσπάσματα για να αναδείξουν το νόημά-τους, αναγκα-

«εκ των χαλεπωτάτων» φιλολογικών προβλημάτων «δια την παντελή έλλειψιν γενικών και ειδικών περί ταύτης πονημάτων και παρ' αυτοίς τοις σοφοίς της Ευρώπης» – όπως αποφαινόταν η προκήρυξη. Το βραβείο του 1867 το κέρδισε, όπως ξέρουμε, ο Κ. Ν. Σάθας, κυρίως χάρη στην πληρότητα που παρουσίαζε «το κύριον και σπουδαιότερον μέρος της πραγματείας» που περιλάμβανε τις βιογραφίες των λογίων, αντλημένες σε μεγάλο βαθμό, όπως επίσης ξέρουμε,

στικά τα διαβάζουμε κάπως πλάγια, αναγκαστικά περιέκοψα πολλά· αλλά έχει ενδιαφέρον να διαπιστώσουμε ότι ένας νέος, φιλόδοξος, και ευρύτητα μορφωμένος άνθρωπος είχε τόσο ασαφή εικόνα για τη νεοελληνική λογοτεχνία.

Αλλά είπαμε, είχε έρθει η ώρα των εκδόσεων και των βοηθημάτων· κάτι θα άλλαζε, όχι στη συνολική εικόνα, μιας και η νεοελληνική ταυτότητα θα στηρίζονταν, πάντα, στις αρχαιοελληνικές καταβολές, αλλά στη μερική, αρχικά περισσότερο στη λογιουσύνη και σταδιακά στη λογοτεχνία. Και καθώς το βασικό έρεισμα της ιδεολογικής συγκρότησης, η αδιάπτωτη πορεία του ελληνικού έθνους στον χρόνο, είχε μπει πια στο αυλάκι με τα μαθήματα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου και με τη συγγραφή της Ιστορίας-του, ήταν καιρός να αναπτυχθούν και οι παράπλευρες επιστήμες, η βιογραφία, η λαογραφία, η φιλολογία.

Η μεγάλη επιτυχία των ποιητικών διαγωνισμών είχε στρέψει το ενδιαφέρον των πλούσιων δωρητών προς ποικίλα «αγωνίσματα»: Οικονόμειος, Νικομήδειος, Λασσάνειος, κ.ά., – εδώ μας ενδιαφέρει ο Ροδοκανάκειος, ως φιλολογικός, που γινόταν ανά διετία. Τις τρεις πρώτες φορές (1859-1863) η προκήρυξη είχε θέμα, φυσικά, σχετικό με τον Όμηρο και το ομηρικό ζήτημα· η τέταρτη όμως, 1865, αφορούσε «την ιστορίαν της Ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821»,

από το ανέκδοτο έργο του Ζαβίρα – και το μέρος αυτό εκδόθηκε τον άλλο χρόνο, 1868: *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαί των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας 1453-1821*). Μπορεί να κρατάμε αρκετές ενστάσεις για την ηθική του Κ. Ν. Σάθα, μπορεί τα πολλά κενά να ερέθισαν όχι λίγους –σύντομα άλλωστε άρχισαν οι επικρίσεις και οι συμπληρώσεις– αλλά η νεοελληνική φιλολογία απόκτησε ένα πρώτο λεξικό των λογίων-της, χρήσιμο ακόμα και σήμερα. Στον Ροδοκανάκειο συμμετείχε και ο Παναγιώτης Αραβαντινός· το έργο-του όμως, έμεινε ανέκδοτο ως τις μέρες-μας, όπως ανέκδοτη έμεινε και η συναγωγή βιογραφιών που είχε ετοιμάσει ο ίδιος λίγα χρόνια νωρίτερα: *Βιογραφική συλλογή σοφών και λογίων Ελλήνων*, ολοκληρωμένη κατά το 1866· για τη δική-μας επισκόπηση λοιπόν μονάχα ως τεκμήρια των δυνατοτήτων –διανοητικών και βιβλιακών– ενός επαρχιώτη λογίου μπορούν να αξιολογηθούν – έτσι άλλωστε τα είδαν και οι κριτές του διαγωνισμού.

Πάντως για μια πενταετία, από το 1867 έως το 1872 παρατηρούμε μιαν εντυπωσιακή εκδοτική παραγωγή: 1867 εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη το *Σχεδιάσμα περί της εν των ελληνικών έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ. Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσεως (18^ο) εκατονταετηρίδος*, του Ματθαίου Ι. Παρανί-

κα –η συμβολή της κωνσταντινουπολίτικης λογοισύνης, του «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου» ακριβέστερα– στην εθνική αυτογνωσία: ένα αρκετά πλούσιο εγχειρίδιο για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Ακολουθεί ο Σάθας, κι αμέσως μετά δύο συμβολές του Ανδρόνικου Δημητρακόπουλου με προσθήκες και επανορθώσεις, καθώς κι η ανταπάντηση του Σάθα. Το 1870 δημοσιεύεται το συμπλήρωμα του Σάθα για το γλωσσικό ζήτημα, μια αρκετά πλούσια ανθολογία κειμένων, και το 1872 το μείζον έργο του Δημητρακόπουλου, *Ορθόδοξος Ελλάς ήτοι περί των Ελλήνων των γραψάντων κατά λατίνων και περί των Συγγραμμάτων αυτών*, ενώ την ίδια χρονιά εκδίδεται πια και το ίδιο το χειρόγραφο του Ζαβίρα από τον Γ. Κρέμο. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός αναγγέλλει το 1868 και τρίτη έκδοση της βιβλιογραφίας-του, που τελικά όμως δεν έφτασε ως το τυπογραφείο. Αν συνυπολογίσουμε τις φιλολογικές μελέτες των ξένων που αναφέραμε, καθώς και τις εκδόσεις των άγνωστων κειμένων, την παράλληλη θεμελίωση των λαογραφικών σπουδών και τα ιστοριογραφικά έργα της εποχής, μπορούμε να δούμε πως η τομή του 1880 –όσο συμβατική και αν θεωρηθεί η απόλυτη αξία-της– προετοιμάστηκε πολύπλευρα. Η επίσημη άλλωστε είσοδος της δημοτικής στη λογοτεχνία θα τροποποιήσει ακόμα περισσότερο την εικόνα: η δημοτική γλώσσα αναζητά προγόνους, αναζητά περγαμινές, όχι για να αντιταχθεί ή να ισοσκελίσει, εννοείται, την αρχαία γραμματεία και δόξα, παρά την προσωπική-της αντίπαλο, την καθαρεύουσα – εκτός από το υλικό θα πρέπει ν' αλλάξει και η οπτική.

Την πρώτη στιγμή που η καινούρια αυτή οπτική αρχίζει να διαφαίνεται στον ορίζοντα θα τη βρούμε, νομίζω, σε μια διάλεξη που έδωσε ο Δημήτριος Βικέλας τον Μάρτη του 1871 στο Λονδίνο, μπροστά στο κοινό της Ελληνικής Σχολής του Λονδίνου: από τη μια ένα πανόραμα, που καλύπτει όχι μόνο την τουρκοκρατία, παρά και όλη την περίοδο από την πρώτη παρουσία της δημοτικής στα Πτωχοπροδρομικά έως τα χρόνια της επανάστασης, από την άλλη κάποια προσπάθεια ιστορικής προοπτικής, να ενταχθεί δηλαδή η λογοισύνη, η σταδιακή ανάπτυξη των σχολείων –ή αλλιώς, η απουσία κάποιας αξιόλογης λογοτεχνικής παραγωγής από την πτώση της Κρήτης έως τα χρόνια του Ρήγα– σε μια περίοδο προπαρασκευής. Ταυτόχρονα επίσης μια έντεχνη, κρυφή υποστήριξη της δημοτικής: αποφεύγοντας να κάνει λόγο για τη μετά το 1821 λογοτεχνία, αποφεύγοντας να αναφέρει ακόμα και το όνομα του Σολωμού, αλλά και των Σούτσων, του Ραγκαβή ή των διαδόχων-τους, και αναφέροντας τιμητικά μονάχα τα παλαιότερα έργα, ξεφεύγει από έναν σκόπελο που δύσκολα θα προσπερνούσε μέσα στη λονδρέζικη παροικία, εννοώ την ισχυρή προκατάληψη υπέρ της καθαρεύουσας. Τον Βικέλα τον ενδιαφέρει κυρίως να στήσει ένα σχήμα, μια γέφυρα με το παρελθόν: η νεοελληνική λογοτεχνία υπάρχει εδώ και οκτώ-εννιά αιώνες, και εί-

ναι γραμμένη στη δημοτική. Πού ακουμπάει αυτή η γέφυρα στο παρόν, δεν το δηλώνει – πιστεύω απόλυτα συνειδητά: τερματίζει άλλωστε τη χρονολογική εξιστόρηση με το περίφημο δίστιχο του Αλέξανδρου Σούτσου, «“Εις τον ωραίον Βόσπορον, εις της τρυφής τα στήθη, η ποίησις της νέας-μας Ελλάδος εγεννήθη”. Το *εγεννήθη*», σχολιάζει, «είναι υπερβολική μάλλον έκφρασις, συγχωρητέα εις τον βυζαντινόν Σούτσον· αλλ' εκεί τώντι η καλλιεργημένη ποίησις αναθάλλει». Έβλεπε λοιπόν κι αυτός μια ισχυρή τομή γύρω στα 1800 με 1810.

Εδώ όμως μας χρειάζεται μια καινούρια στάση. Η έλλειψη ιστορικής συνειδησης, σωστότερα, η αίσθηση της απαρχής που είχαμε παρατηρήσει στις διαλέξεις του Ρίζου Νερούλου του 1826, που την ακούσαμε να αντηχεί για πενήντα χρόνια, ως τη σύντομη διάλεξη του Βικέλα, μήπως τελικά αντιστοιχεί σε κάποια πραγματικότητα; Μήπως δεν είναι μονάχα η έπαρση των φαναριωτών, αλλά πραγματικά κάτι καινούριο, κάτι διαφορετικό αρχίζει με τον Χριστόπουλο;

Φαναριώτικα τραγούδια, η μαγιά απ' την οποία προέκυψε ο Χριστόπουλος, ο Βηλαράς φυσικά υπήρχαν· και είχαν προκύψει, με τη σειρά-τους από ένα αστικό λαϊκό τραγούδι που επίσης προϋπήρχε. Ο Βηλαράς γνώριζε, σίγουρα, αρκετές ρίμες, που θα κυκλοφορούσαν στα χρόνια-του γραπτά και προφορικά, και, πλάγια έστω, το δημοτικό τραγούδι: ο Σολωμός έσκυψε και μελέτησε τον *Ερωτόκριτο*, τη *Βοσκοπούλα*, την προφορική παράδοση· μέσα στο έργο αυτών των τριών ανιχνεύουμε αλλού την κρητική και την παλαιότερη εφτανησιώτικη λογοτεχνία, αλλού την κωνσταντινουπολίτικη παράδοση του βιβλιοφάγου Δαπόντε, ή την κάπως ξεχασμένη ως σήμερα μετάφραση της *Βατραχομουμαχίας* από τον Όστροβικ. Ας μη μας διαφεύγει όμως ότι το άλμα από τα λιγοστά ποιήματα του Γιακουμάκη που γνωρίζουμε ως τα *Λυρικά* του Χριστόπουλου είναι τεράστιο – και δεν πιστεύω πως ο πιο διάσημος κωνσταντινουπολίτης ποιητής γύρω στα 1800, ο Γιακουμάκης, ο Ιάκωβος πρωτοψάλτης δηλαδή, ξεχάστηκε από κάποια κακή τύχη. Όχι. Η τομή είναι βαθιά, είτε την τοποθετήσουμε στα χρόνια της Επανάστασης, είτε στη γενιά που την προετοίμασε. Μπορεί σήμερα σωστά να βλέπουμε πως κάποιοι σύνδεσμοι ενώνουν τα *Πτωχοπροδρομικά* με τα ιπποτικά μυθιστορήματα, κι αυτά με τον *Ερωτόκριτο*, μπορεί σωστά να υποψιαζόμαστε πως χάθηκαν κάποιοι κρίκοι που θα συνέδεαν τη λυρική ποίηση της Κύπρου μ' εκείνη της Κρήτης και των άλλων νησιών, αλλά από την άλλη δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η ιστορία, η εξιστόρηση των μεταλλαγών μέσα στον χρόνο, περιλαμβάνει και την τομή πλάι στη συνέχεια. Ίσως πραγματικά η νεοελληνική λογοτεχνία να διαθέτει πολλές γεννήσεις, ίσως η παράδοση να μην είναι τόσο ισχυρή όσο θέλησε να τη δείξει η ιστορική ανακατασκευή-της, ίσως να απομένουν, δηλαδή, σημαντικά ερωτήματα προς απάντηση.